

ПЕРЕНОСНІ ЗНАЧЕННЯ У СЛОВОТВІРНИХ ЛАНЦЮЖКАХ

Словотвірні ланцюжки (далі СЛ) характеризуються різною послідовністю частин мови та їх комбінаціями у своєму складі, що зумовлює і різну послідовність та різні комбінації значень у них.

Слова всіх ланок СЛ найчастіше зберігають прозорі лексичні зв'язки. Наприклад, *зелений* – *зеленіти* (ставати зеленим або виділятися ознакою) – *позеленіти* (стати зеленим) – *позеленіння* (стан за значенням дієслова *зеленіти*). Пор. також: *білий* – *білити* (робити білим) – *білильня* (приміщення, де здійснюється біління чого-небудь), *глухий* – *глухнути* (ставати глухим) – *оглухнути* (стати глухим) тощо.

Переносні значення слів у СЛ є об'єктом словотвірного аспекту вивчення полісемії. Необхідність названого аспекту вивчення багатозначності зумовлена тим, що „лексичне значення похідних слів ... принципово відрізняється від значення непохідних слів своїм опосередкованим, мотивованим характером і тому ця особливість значення похідних зумовлює багато інших суттєвих відмінностей семантичної структури однозначних і багатозначних похідних від семантичної структури непохідних (як однозначних, так і багатозначних)” [1].

Переносні значення вихідних основ, як і їх прямі значення, можуть передаватися похідним від одного ступеня деривації до іншого та пронизувати всі ланки СЛ. Наприклад, переносне значення прикметника *м'який* „добрий, сердечний, чутливий” [2] передається у СЛ наступним ланкам – суфіксальному дієслову *м'якнути* „ставати добрим, лагідним, чутливим” [3] та префіксальному дієслову *зм'якнути* „стати добрим, лагідним, чутливим” [4]. Пор. також: *гострий* (протиріччя) – *загострити* (протиріччя) – *загострювати* (протиріччя) – *загострювання* (протиріч), *низький* (вчинки) – *низькість* (вчинків), *високий* (почуття, думки) – *високість* (почуттів, думок).

Якщо вихідне слово є багатозначним, то через весь СЛ нерідко проходять не всі, а кілька його значень. Наприклад, усі основні значення дієслова *гаснути* входять до смислової структури похідних *згаснути*, *згасати*, *згасання*: 1)

переставати горіти (*вогонь гасне, згасає, згасання вогню*), 2) переставати світити (*зірка гасне, згасає, згасання зірки*), 3) зникати (*надія гасне, згасає, згасання надії*), 4) чахнути, занепадати (*сили гаснуть, згасають, згасання сил*), 5) помирати (*людина гасне, згасає, згасання людини*).

Проте не всі значення вихідного слова передаються наступним ланкам у ланцюжку. У похідних словах на різних ступенях деривації можуть розвиватися свої значення, які можуть передаватися далі по СЛ. Нові значення, тобто ті, що відсутні на попередньому ступені деривації (тобто у твірних), можуть виникати на будь-якому ступені словотворення, включаючи й останній. У СЛ *білий* – *білити* – *обілити* – *обілитися* дієслово *обілити*, що є третьою ланкою, крім значень, успадкованих від попередніх ланок, має ще й переносне значення „знімати з кого-небудь підозру за недобрі вчинки; встановлювати невинність, виправдувати” [5], відсутнє у прикметнику *білий* та дієслові *білити*. Це значення передається і наступному твірному – постфіксальному дієслову *обілитися* „доводити свою невинність; виправдуватися” [6]: *Якщо часом ті слова дійдуть до багатиря, що гроші позичав, то Захар зуміє й перед ним обілитись* (Г.Григоренко).

Нове значення може виникнути уже на першому ступені словотворення і передаватися до всіх наступних. Наприклад, у відприкметниковому чотирикомпонентному СЛ *чорний* – *чорнити* – *очорнити* – *очорнення* дієслово *чорнити*, що є другою ланкою названого СЛ, набуває переносного значення „ганьбити, знеславлювати кого-, що-небудь” [7], яке передається і семантичній структурі наступних ланок – префіксальному дієслову *очорнити* („зводити наклеп на кого-, що-небудь, виставляти у поганому світлі когось, щось; порочити” [8]) та абстрактному суфіксальному іменнику *очорнення* (дія за значенням *очорнити* [9]): *Якби сам був білий, то б не чорнив* другого (Нар.творч.); *Не від сьогодні знаю, що лихі язики чорнять мене, буцімто я заробляю гроші якимсь нечесним способом* (І.Франко); *Не маючи доказів у руці, як можна очорнювати таких людей* (І.Франко); *Але потроху почало складатися так, що ті довірені працівники самі ствли прагнути непомітно прошмигнути в його кабінет, засвідчити свою відданість. А дехто – тонко і*

вміло *очорнити* товариша, принаймні кинути на нього тінь (Ю.Мушкетик). Слід зауважити, що похідні *очорнити* й *очорнення* в українській мові вживаються тільки в переносному значенні, пряме значення попередніх ланок цього СЛ вони втрачають. У чотирикомпонентному СЛ *низький* – *принизити* – *принизливий* – *принизливість* відприкметникове конфіксальне дієслово *принизити*, яке є другою ланкою цього СЛ, характеризується значенням „ображати чиюсь гідність, ставити когось у принизливе становище” [10], яке відсутнє у семантичній структурі вихідного ад’єктива *низький*. Це значення, яке виникло у похідному на першому ступені деривації, передається всім наступним ланкам названого СЛ – прикметнику *принизливий* та іменнику *принизливість*.

Поява у похідних слів різних ступенів словотворення значень, відсутніх у слів на попередніх ступенях, веде до послаблення смислових зв’язків між ланками СЛ. Нерідко це призводить до втрати прямої семантичної співвіднесеності або ж до семантичної декореляції таких похідних з вихідним словом та зі словами попередніх ланок СЛ. Пор. *солодкий* і *насолоджуватися*. Незважаючи на те, що вони є спільнокореневими і належать до одного ланцюжка, у них немає спільних лексичних значень. Семантичним „містком”, який об’єднує ці два слова одного СЛ (вихідного та останнього) на рівні словесних значень, є дієслово *насолоджувати*. Від нього тягнуться прямі смислові „нитки” не тільки до твірного прикметника *солодкий*, а й до похідного дієслова *насолоджуватися*. Смислові зв’язки між членами таких СЛ настільки слабо виражені, що навіть може виникнути сумнів щодо наявності між ними спільних рис. Однак, як справедливо відзначив О. М. Тихонов, досліджуючи аналогічні СЛ у російській мові, між вихідною і завершальною ланками в таких СЛ виявляються справді реальні, синхронно існуючі смислові зв’язки [11].

Таким чином, смислові зв’язки між спільнокореневими словами, що входять до СЛ, багатоманітні. Здебільшого прозорі смислові відношення вони зберігають у своїх прямих значеннях, які передаються від ланки до ланки, починаючи від вершини СЛ до останнього ступеня словотворення. Наприклад, прикметник *темний*, що є вершиною чотирикомпонентного СЛ *темний* –

темнити – *затемнити* – *затемнитися*, фіксується словником у 9-ти значеннях [12]. Прямі його значення „позбавлений світла; погано освітлений” та „кольором близький до чорного; не ясний” пронизують усі ланки вказаного СЛ. Тільки цими двома значеннями характеризується друга ланка – дієслово *темнити*. Третя ж ланка – префіксальне дієслово *затемнити*, крім названих значень, розвиває ще переносні значення вихідного ад’єктива: „вносити щось неприємне, важке в чие-небудь життя”, „робити кого-, що-небудь менш помітним, менш значним”, „робити менш зрозумілим, позбавляти ясності, виразності” [13]: *Хвилини мого внутрішнього спокою ... затемнили лише відвідини пана Гордієнка (У.Кравченко)*. Постфіксальне дієслово *затемнитися*, що є останньою ланкою аналізованого СЛ, успадковує всі значення попереднього слова, крім переносного значення „робити кого-, що-небудь менш помітним, менш значним” [14].

Через весь ланцюжок нерідко проходять і переносні значення вихідного слова. Проте не всі значення багатозначного слова завжди пронизують усі ланки СЛ. Одні значення можуть зникати уже на другому ступені деривації, інші – на наступних. Частина значень вихідного слова взагалі не бере участі у словотворенні. Наприклад, переносне значення вихідного слова *зелений* „недосвідчений через свою молодість, не зрілий, не сформований” [15] відсутнє в усіх ланках можливих СЛ з вершиною *зелений*: *Розповідає директор Савці про вчительську долю, жаліє, що таких молодих та зелених доводиться одсилати на тяжку працю (С.Васильченко)*; *Та й звідки йому про це знати – молоде ще, зелене (Розмовне)*. Переносне значення вихідного прикметника *сірий* „нічим не примітний, невиразний; безлиций” та його відтінки „позбавлений новизни; одноманітний; беззмістовний”, „бідний за змістом”, „позбавлений виразності, яскравості, оригінальності” не передаються наступним дієслівним ланкам СЛ *сірий* – *сірити* – *сіритися*, *сірий* – *сірити* – *посірити*, однак повністю успадковуються іменниковими ланками бінарних СЛ *сірий* – *сірість*, *сірий* – *сірина*, *сірий* – *сіризна*, *сірий* – *сірятина*, *сірий* – *сіряк* – *сірячок*: *Сіра, ординарна людина здатна творити довкола собі подібних, вона навіває байдужість і смуток (З газет)*; *На початку березня прийшов лист від*

*Репніної ... і надовго зогрів і прикрасив його **сірі** будні (З.Тулуб); А в **сірі** будні буду бити, як в бубни (Ліна Костенко); Вона переконала себе, що це дуже погано, що вони мало бувають разом, але не відчула ні самотності, ні нудьги, просто вечір був якийсь **сірий** і не знала, чим його заповнити (Ю.Мушкетик); Юним до вподоби книжки, де все вирішує допитливість, мужність, героїзм, де над усім торжествує правда. Саме читачі юнацького віку найчутливіші до найменшої фальші, **сірості**, схематизму (Вітчизна); На стадіоні, як і в театрі, глядач не терпить **сірятини** (З газет); Усі ми **сіряки**. І знову проект оцього **Ірші-сірячка** здобуває першу премію (Ю.Мушкетик).*

Переносні значення вихідного прикметника можуть передаватися і похідним прислівникам. Пор. *сірий – сіро: Бо всі оті її закохання раніше були грою ... вона так само могла б закохатися в красиву квітку чи співучу пташку, просто без того їй дуже **сіро** й нудно живеться і вона скрашує тією позолотою свій будень (Ю.Мушкетик).*

Більш регулярно переносні значення передаються від ланки до ланки у тих СЛ, у яких ці ланки представлені іменниками; менш регулярно переносні значення успадковуються дієсловами на різних ступенях деривації.

Найчастіше через весь ланцюг проходить одне значення вихідного слова – пряме або (рідше) переносне. Наприклад, ад’єктив *мілкий* характеризується двома значеннями: прямим „який має невелику глибину” та переносним „який не має істотного значення” [16]; тільки перше з цих значень, тобто пряме, успадковується всіма дієслівними ланками СЛ *мілкий – міліти – зміліти*. У трикомпонентному словотвірному ланцюжку *гіркий – гіренький – гіренько* усі ланки пронизує переносне значення вихідного прикметника *гіркий* „сповнений горя, біди; тяжкий” з відтінками „який завдає горя, болю, гіркоти; дошкульний, вразливий” та „викликаний горем, прикрістю; який виражає горе, страждання” [17]: *Оксана почала розповідати про своє **гірке** вдовине життя з малими дітьми (С.Васильченко); Хоче мене з дітьми з торбами на старість пустити. Світку ти мій **гіренький!** (Лесь Мартович); А дівчина сама зосталась, Сльозами **гіренько** заллялась (С.Руданський)*. Інколи наскрізними виявляються два чи більше значень (пряме + пряме, пряме + переносне, пряме + пряме +

переносне тощо). Наприклад, прикметник *черствий* зафіксований словником у двох значеннях: 1. у прямому „який став твердим, несвіжим, засох; протилежне *свіжий*” і 2. у переносному „позбавлений душевного тепла, нечуйний, нечулий до інших” [18]. І пряме, і переносне значення вершини передаються у СЛ наступним двом ланкам — суфіксальному дієслову *черствіти* 1. ставати черствим (у 1 значенні); 2. ставати черствим (у 2 значенні) [19] та префіксальному дієслову *зачерствіти* 1. стати черствим, твердим; 2. стати байдужим, бездушним [20]: *Довго Грицько згадував прощання з Орисею, і цей спогад зогрівав його серце. Але потім, у пеклі війни, чим далі, тим більше черствіло серце, і спогад цей блякнути став (А.Головко); Доля так і не подарувала йому ні сім'ї, ні дітей, ні багатства, і він, зовсім зачерствівши серцем, дивився тепер на світ холодними, злостивими очима (Ю.Бедзик).* Активність тих чи інших значень (або їх сукупності) різна для різних семантичних груп вихідних слів.

У СЛ на різних ступенях деривації одні значення можуть згасати, інші – з'являтися. Похідні слова будь-якого ступеня словотворення (виняток становлять тільки слова останнього ступеня, від яких уже не утворюються похідні) можуть мати вторинні значення, які використовуються далі як твірні. Як наслідок, в одному і тому ж СЛ деривати різних ступенів словотворення можуть об'єднуватися на основі різних значень, оскільки в одному зі слів значення, успадковане від вихідного, далі не бере участі у словотворенні, тобто перестає бути твірним для наступних ланок. Разом з тим у цьому ж слові розвивається індивідуальне значення, яке використовується для подальшого розгортання СЛ. І чим далі віддаляються похідні слова, які виникли на основі такого значення, від свого твірного, тим слабшим є їх смисловий зв'язок з вихідним словом – вершиною СЛ.

1. Ермакова О.П. Проблемы лексической семантики производных и членимых слов. Автореф. дис. ... доктора філол. наук. – М., 1977. – С.5.

2. Словник української мови: В 11-ти томах. – К.: Наукова думка, 1970-1980 (далі СУМ). – Т. 4. – С. 836-837.

3. СУМ. – Т. 4. – С. 837.

4. СУМ. – Т. 3. – С. 636.

5. СУМ. – Т. 5. – С. 506.

6. СУМ. – Т. 5. – С. 506.
7. СУМ. – Т. 11. – С. 355.
8. СУМ. – Т. 5. – С. 835.
9. СУМ. – Т. 5. – С. 835.
10. СУМ. – Т. 7. – С. 690.
11. Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка. – М.: Русский язык, 1985. – С. 45.
12. СУМ. – Т. 10. – С. 67-68.
13. СУМ. – Т. 3. – С. 345.
14. СУМ. – Т. 3. – С. 345.
15. СУМ. – Т. 3. – С. 553-554.
16. СУМ. – Т. 4. – С. 737.
17. СУМ. – Т. 2. – С. 74-75.
18. СУМ. – Т. 11. – С. 313.
19. СУМ. – Т. 11. – С. 313.
20. СУМ. – Т. 3. – С. 403.

Коржик (Пена) Л.І. Переносні значення у словотвірних ланцюжках // Семантика мови і тексту. Збірник статей VIII Міжнародної наукової конференції. – Івано-Франківськ, 2003.– С. 254-258.